

Рік VI.

Р. 1897 кн. II.

Том XVI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

VI Jahrgang.

1897, II B.

Band XVI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ГЕТЬМАН БОГДАНКО.

КРИТИЧНО-ІСТОРИЧНА РОЗВІДКА.

Написав · М. Грушевський.

I.

Початкові часи козаччини представляють все ще хаотичну купу фактів і легенд, *rudem indigestamque molem*, де з трудностю орієнтують ся навіть спеціальні дослідники. Традиція літописна козацька, утворена півтора-віковим нагромадженням фактів, легенд, комбінацій, помилок і фальсифікатів, утворила з сих початкових часів цілком фантастичну картину, що жила довго й ще досі в деяких частинах не уступила цілковито. Хоч в цілості вона розбита критикою, але її місця не заступило ще наукове, критичне, детально переведене представлення річи, і от наслідком того в сучасній історіографії цього періоду живуть поруч особи й події і дійсні, і фальшиві, і заперечені злегка, і заперечені рішучо, і з'орієнтуватись між ними, кажу, нераз тяжко ловить і спеціалістови. До таких питань, де висловлені були певні підозріння, але по тому їх не перестудієвано докладно і не представлено в властивому світлі, належить особа славного в традиції літописній гетьмана XVI в. Богданка або Федора-Богдана.

Сучасний стан його справи такий більш-менш. До вісімдесятих років ніхто, здаєть ся, виразно не виступив проти літописної традиції про нього. В давніших оглядах початкових часів козаччини Антоновича¹⁾ й Костомарова²⁾ традиційний Федір-Богдан виступав

¹⁾ Передмова до ч. III т. 1 Архива Югозападной Россіи (вид. 1863 р.) с. 37: „перші три роки пановання Баторія гетьманом козацьким був Федір Богдан, що був цілком відданий королеви, поділяв його заміри, як свідчать всі історики; за нього ж була й переведена реформа Баторія.

²⁾ Богдан Хмельницький, вид. 4, 1884 р., т. I с. 20—1: „Він (Стефан) послав, як би на знак ласки й прихильности, козацькому гетьману Федору Богданку бунчук, булаву, печать.. Федір Богданко подяковав за подарунки, але й не думав покорятись, і зараз же, без дозволу короля, пішов воювати з Турками.

в ряді гетьманів XVI в. Максимович, що тоді в ряді статей перевіряв літописну традицію, теж лишив в спокої Богданка¹⁾. Соловєв в своїм огляді козацької історії²⁾ вправді промовчав його зовсім, але він не писав докладної історії козащини. Важніше було, що Куліш в своїм першому томі Історії возсоединення, виданім в 1874 р.; теж не згадав нічого про літописного Богданка, хоч кілька разів говорив про Богдана Ружинського. В першому томі „Исторических пѣсень“ Антоновича і Драгоманова, що вийшов в тім же році, про Богдана Ружинського переказують літописні оповідання за Богданка. Дперва в 1882 р. небіжчик Новицкий в розвідці про кн. Ружинських, виставив догадку, що сей Богданко, або Богдан Ружинський, є одна особа з кн. Михайлом Ружинським³⁾, а слідом — в 1883 р. проф. Антонович в своїй замітці про Дмитра Барабаша, характеризуючи козацьку традицію історичну, признав Федора - Богданка особою, що ніколи не істновала.⁴⁾ Після сього справа Богданка не була докладно розслідженою. Федір-Богдан зістав ся в новім виданню Костомарова, що вийшло в 1884 р.; в новій книзі Куліша (Отпаденіє Малороссіи) Богданка знову не згадано; Д. Еварницький в своїй „Історії запорожських козаків“ (т. II. 1895) оповідає про Богдана Ружинського, сполучаючи відомости про нього з літописними переказами про Богданка і не застановляючись докладніше над висловленими в сій справі непевностями⁵⁾.

Таким способом зістаєть ся неясним, що в літописній традиції треба викинути й змінити, й що належить прийняти до науки як певний факт. Ми почнемо з перегляду самої традиції літописної, її наростків і модифікацій. Перегляд сей може бути цікавим не лише що до самого Богданка, а й для історії цієї традиції взагалі.

II.

Перші звістки про Богданка в козачій традиції ми стрічаємо в 1-ій чверті XVIII в. Правда, про нього говорить звістний лист

¹⁾ Собрание сочиненій т. I (Историческія письма о козакахъ придунавскихъ) с. 300.

²⁾ Исторія Россіи т. VII гл. I (по вид. 1894 р. с. 367—8).

³⁾ Исторія возсоединенія Руси т. I с. 86, 110.

⁴⁾ Историческія пѣсни малорусскаго народа т. I с. 166—7.

⁵⁾ Київська Старина 1882. IV с. 82.

⁶⁾ Київська Старина 1883. V: „і на решті особи, що ніколи не істновали, як прославлений Федір-Богдан“.

⁷⁾ Исторія запорожскихъ козаковъ II с. 42—3.

Сїрка до турецького султана з 1675 р., наведений у Величка, але сей лист, на нашу думку, представляє з себе фальсифікат XVIII в.: се ясно зраджує мова його й самий зміст. Поки що час написання сього листу годї нам докладнійше означити, лише констатуємо, що найранійші звістки про Богданка в перехованій до нас козацькій літописній традиції — то оповідання Грабянки (писане перед 1710 р.) і листа Сїрка (перед 1720 р.). Оповідання обох про Богданка дуже коротке і подібне: Грабянка каже, що після татарського нападу 1575 р.

„Вскорѣ козаки воздали имъ и за сіе, егда вшедше за Перекопъ зъ вожемъ своимъ Богданком, такожде огнемъ и мечемъ повоеваша“ (с. 21).

В листі Сїрка:

„По немъ (Кішці), року 1575, Богданко зъ козаками Крвмъ воевалъ и плюндровалъ“ (Величко II с. 380).

Сї відомости, безпосередно чи посередно (через яку небудь руську компіляцію XVII в., яких було чимало), мають своє джерело, певно, в Хроніці Бельського, взагалі найпопулярнішим з поміж писань, що згадують про похід Богданка; се знати з того, що з них лише Бельський називає Богдана здрібнілим іменем Богданка, тим часом як в інших називається він Богданом Ружинським, а й саме його оповідання досить близьке до Грабянки:

„Але козаки тим часом теж не дармували і продершись за перекоп з воджем своїм Богданком (що потім під Асемгородком згинув), великі шкоди Татарам нарobili і также брали, палили і нікого не живили, навіть дітей малих на палї вбивали; але того не стало за наше“ (вид. Туровського с. 1367).

Грабянка, як ми бачили, теж звязує похід Богданка з нападом татарським; оповідання в листі Сїрка може бути простим скороченням ширшого оповідання, і обоє зуть його Богданком.

Оповідання Грабянки про Богданка увійшло, разом з иньшим, до „Краткого описанія Малороссіи“, уложеного десь в 30-их рр. XVIII в.¹⁾:

1574. Послѣ былъ гетманъ Богданко. Сей повоевалъ Крымъ²⁾.

Як відомо, се Описаніє послужило потім основою до видань Рубана і Шерера³⁾; з ньогож користали дві компіляції, опубліко-

¹⁾ Лїтопись Самовидца, вид. 1878 р, передмова с. 3—7.

²⁾ Лїтопись Самовидца с. 214.

³⁾ Лїтопись Самовидца, передмова с. 6—8.

вані доперва в наші часи — се літопись видана М. Білозерським в 1856 р.¹⁾ та Літопись т. зв. Лизогубівська, видана проф. Антоновичом²⁾.

При сих переходах з одної компіляції до другої до оповідання про Богданка само собою приросло де що.

Вже у Грабянки за оповіданням про похід Богданка іде оповідання про реформу Баторія і спустошення козаками Трапезунта і Синопа, але він нічим не натякає за звязок сих подій з Богданком:

А в лѣто 1576 за Стефана Баторія короля полского козаки в лучшей еще строй учинени (наступає оповідання про реформу).

И сим (удержаннем зі скарбу) козаки бяху надолзь доволни и многія брани имѣяху съ Татари на земли, а съ Турки на мору, обаче всегда побѣждаху ихъ. Въ то время Азію козаки нападше (оповідання про спустошення Малої Азії).

Взагалі Грабянка ще не має заміру дати якийсь ряд гетьманів без перерви і до них попривязувати всі події, зібрані з різних джерел. Але ся ідея проявляєть ся вже в „Краткому Описанію Малороссіи“. Тим способом механічно скуплені у Грабянки і звідти перейняті події виглядають в „Описанію“ вже ніби фактами з діяльності Богданка, хоч на се укладчик компіляції з свого боку нічим не вказує.

Реформа Баторія органічно зростаєть ся з іменем Богданка доперва під пером Мілера: в своїй студії „О малороссійскомъ народѣ и о Запорожцахъ“, виданій з його паперів Бодяньским³⁾, він пише:

„Козаки вибрали собі на його (Сверчовского) місце вождем князя Богдана Рожинського, і його можна уважати першим гетьманом українським (малороссійськимъ), бо король Стефан Баторій надав за його (гетьманства) в р. 1576 повний військовий устрій козакам. Тоді їх поділено на полки й сотні, куди записано козаків, що були в дійсній службі. Король надав їх вождєви і звичайні в Польщі гетьманські клейноти. Не вважаючи ані на значність княжого рода ані на честь, показану йому королем, козаки називали його не инакше, як Богданком, без додатку княжого назвища Рожинських, на знак цілковитої рівности, якої вони від початку ста-

1) Южнорусскія лѣтописи с. 54 (Краткое лѣтоизобразительное описаніе).

2) Сборникъ лѣтописей с. 4 (Лѣтописецъ или описаніе краткое), див. передмову с. 1—3.

3) Чтенія общества исторіи и древностей (московського) річн. II т. III і особно: Историческія сочиненія о Малороссіи и Малороссіянахъ Г. Ф. Миллера с. 4.

рали ся пильновати“ (наступають деякі звістки що до устрою козацького).

Правдоподібно з того ж джерела, від Мілера, що постачав нераз різні материяли Бішінгу¹⁾, перейшли сі факти в такім звязку до Бішінгової російської історії. Самої сієї книжки я досі, не вважаючи на свої заходи, не міг бачити і сю відомість беру з Симоновського, він пише :

„Перший козацький гетьман (по нововиданій і видрукованій в Гамбургу, 1763 року, німецькою мовою, історії про державу російську доктора Бішінга) був князь Богдан Рожинський, і йому король Стефан надав в вічне і дідичне володінне місто Терехтемирів“ (іде дальше оповідання за устрій козацький).

З Бюшінга взяв, як бачимо, се оповідання Симоновський в своє „Краткое описаніе“, уложене в 1765 р.; у нього увага скуплена на реформі, і ні про що инше нема мови²⁾. За Мілером і Симоновським пішов цілковито і Бантиш Каменський в першім виданню своєї історії³⁾.

Другий епізод — похід на Малу Азію зростаєть ся з Богданком вже під пером автора історії Русів, але про неї потім.

Поза сими наростками, що витекали з непорозуміння, дальше розширення оповідання про Богданка бачимо в „Собраніі Историческом’у“ Лукомського, уложенім в р. 1770: тут вперше приходить звістка Бельского вповні, але автор при тім не зрозумів згадки про Аслангородок :

„Тогожь 1575 года козаки Татарамъ тую на Подоліи ними учиненую обиду отмстили. Ходили они съ гетманомъ своимъ Богданкомъ за Черекопъ, и въ Кримъ впадши, многіе шкоди Татарамъ подѣлали, Кримъ разорили, жилия ихъ сожигали, Татаръ, женъ и дѣтей ихъ, не щадя, кого ни попадали, всѣхъ мертвили, токмо гетмана своего Богданка, которій подъ Асламъ-городкомъ убитъ, потеряли; однако сами съ великою добычею возвратились въ Украину благополучно“⁴⁾.

Лукомський при тім цитує: „Гвагвинъ о Полшѣ, кн. 1 ч. 2“, але у Гванії оповідання сього не має (він кінчить війною Івоні і смертю короля); так само покликують ся Лукомський на Гванів, оповідаючи перед тим про напад татарський, що у Бельского власно

○ 1) Иконниковъ Опытъ русской исторіографіи т. I с. 129.

2) Краткое описаніе о козацкомъ малор. народѣ с. 8.

3) Исторія Малой Россіи ч. I, передмова с. 17 (вид. перше).

4) Лѣтопись Самовидца с. 349.

кінчить ся оповіданням про похід Богданка, і від його імені наводять гадки Бельського про організацію козацтва, висловлені перед оповіданням про той напад¹⁾. Правдоподібно, Лукомський черпав з якоїсь компіляції, що покликувалась між иньшим на Гванїні, й хибно то все з Бельського перенїс на Гванїні.

Досї ми могли слїдити лише дуже повільне наростання легенди про Богданка. За те маємо великий скок відразу в славній „Історії Русів“. Наш епізод може бути цікавою ілюстрацією творчости її автора взагалї. Він орудує для Богданка тим запасом фактів, який бачили ми у Грабянки, але з них утворює за поміччю фантазії пишну картину, повну бічних епізодів, подробиць, нових імен.

Передовсїм він поправляє хронологїю; умістивши похід Сверчовського на Волощину під р. 1575, він кладе вибір на його місце полковника Богданка, що виступає вже під іменем Федора Богдана, на р. 1576, а похід отже відсовує на 1577 р.; він поясняє сей похід приказом Баторія і прикрашає рядом подробиць: з дороги Богдан виправляє есаула Нечая на човнах на приморські міста кримські, сам він коло Кинбурна має битву, описану автором дуже детально (дорогою при тїм Богданко іде цілком фантастичною), наступає штурм Перекопа і Кафи і угода з Татарами, а фіналом служить напад морський на Синоп і Трапезунт. Не задовольнившись тим, автор сей напад на малу Азію повторяє в друге, але в формах цілком фантастичних: Баторий поручає Богдану зробити дїверсію, і той іде чорноморськими степами на Кавказ, звідти в Малу Азію, нищить по дорозї турецькі осадн (між ними передмістя Синопа і Трапезунта), аж до Скутари, переходить на європейський берег і вертаєть ся через Болгарію й Волощину, примусивши Турків залишити свій похід на Сербію.²⁾ По сїм наступає реформа Баторія, розказана таким самим способом, наведено грамоту Баторія (розумієть ся — фальшиву) з 19/IV 1579 р. на вільности козацькі, де король згадує за недавні послуги „вїрного гетьмана нашого руского Богдана“, і на тїм історія Богданка кінчить ся: „по смерти гетьмана Богдана, що трапила ся скоро по його походах, 1579 р. вибрано гетьманом з полковників Павла Підкову“.³⁾

Таким чином з лабораторії автора „Історії Русів“ Богданко вийшов в цілком фантастичнім видї, й можна цілком згодитись з проф.

¹⁾ Порівняти Лукомського с. 348—9 і Бельського с. 1358—9 і 1365—7.

²⁾ Історія Русовъ с. 24—26.

³⁾ Ibid. с. 29.

Антоновичом, що такий Федір-Богдан, якого ми бачимо в „Історії Русів“, в дійсности ніколи не існував.

З тим всім одначе він продержавсь досить довго в історичній літературі українській; не кажучи вже, що Маркевич повторив цілком оповідання Історії Русів, додавши ніби до часів Богданових (хоч не згадує виразно за нього) ще участь козаків в походах на землі московські¹⁾, а Скальковский скористав з нього для історії Січи, — як ми бачили, відгомони сього традиційного Богданка заховались ще були у Костомарова, Антоновича, а напр. в популярній історії козацчини Марковина²⁾— „історія“ Федора-Богдана з Історії Русів повторила ся ще раз en toutes lettres.

III.

Переїдїм тепер до справжнього Богданка; відомости про нього знаходимо в кількох сучасних джерелах, документальних і літературних. Переглянемо їх тепер.

Найранійшу звістку знаходимо ми в книжці Папроцкого: Panosza, що видрукована р. 1575, значить писана ще до похода на Крим, що головно прославив Богдана³⁾. Тут в реєстрі подільських панів⁴⁾ виступає й він:

Bogdan Kniaż Rożański, Hetman Nizowych kozakow s swoią rotą.

Ten wzgardziwszy bogactwa sławe vmiłował,
Bronic mężnie tych granic vmysł swoy zgotował.
Mitridates krol Rzymiski snadz Rycerza tego,
Zostawił nam potomkiem na pohañca zlego.

¹⁾ Історія Малороссія I. с. 56—65.

²⁾ Очеркы історіи запорожскаго козацества, 1878 с. 38—40.

³⁾ Повний титул цієї рідкої книжки (списаний для мене ласкаво д. М. Біляшевським з примірника варшавської бібліотеки ординації Красінських) звучить так:

Panosza. | Tho iest Wysławienie | panow y paniąt ziem Ruskich y Podolskich y męsthwa z obycaziow y z inszych spraw poczeiwych ktoremi oni porownali z onymi Greckiemі y Troianskimi mężmi także thez mądręmi Rzymskimi y inszych państw rozmaitych Ricerzmi, z Oratory y Philozophy, osnią wirszow tylko co przednieysze osoby opisane. I masz thez Krole Polskie zmarłe, Woiewody Wołoskie sąsady przylegle, insze krole Rzymskie, y inszych narodow, Hetmany ich sprawne, z rozmaitemi sprawami ich, krotce opisane. Z drukarniey Macieia Wirzbiety, 1575.

⁴⁾ На сторони Сс 2 по пагінації примірника бібл. Красінських (примірник занадто обтягий і стратив свою початкову пагінацію).

Opuściwszy doczesne te zyiemskie roskoszy,
 Od których go y nedza y głod nie odploszy,
 Stoї iako mężny Lew wzniowszy rękę parawą,
 Pragnąc aby s pogany miał biesiadę krwawą.

Що тут іде мова не про нього Рожинського, а власне про Богдана, не підлягає найменшому сумніву з огляду на те, що власно події Богдана інтересували Папроцького найбільше, і ним він з всіх Рожинських головню займав ся в своїх інших виданнях, як зараз побачимо.

Про похід Богдана на Татар 1575 р. ми знаходимо передовсім звістку у Горецького в його „Описи війни Івонї“; історію сю написав Горецький, як сам каже в присвяті, за Бартошом Папроцьким¹⁾, але цього писання Папроцького ми не маємо. Праця Горецького видрукована була Гуркою р. 1578, значить написана була по горячим слідам події; на закінченню її, оповівши про напад татарський в жовтні 1575 р., він каже:

Коли Татари з в'язнями прибули до Волощини, дніпровські козаки, люде відважні до бою, під проводом Богдана Рожинського (Rosienki) напали на землю Татарську, пустошачи все мечем і огнем; жінкам відрізували груди, інших видирали очі, дітей розбивали, а давніх невільників визволяли²⁾.

Коротше переказано сей факт у Бельського; оповідання його навели сьмо вище; у нього напад татарський датовано 8 вересня і напад козацький положено на самий час (tym czasem) нападу татарського³⁾. З того всього виходить, що козацький похід став ся з кінцем р. 1575⁴⁾.

¹⁾ Передмова в виданню Сирокомлі — Dziejopisowie krajowi р. 3.

²⁾ Dziejopisowie krajowi р. 44 — теж в російськїм перекладі п. Мельник в Мемуарах до історії України I с. 136.

³⁾ Bielski р. 1367.

⁴⁾ Може час його можна буде ще докладнїше означити на основі відомости Ожельского: послї руських земель прибувши 8/XI 1575 р. на сойм варшавський, нарікали на своє нещастє й жадали помочи від інших земель, при тїм повідомляли, що „шляхта руська й подільська збройно рушила на границю, щоб покарати нелюдського ворога“ — Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmięgo, переклад Спасовича II с. 180. З певною правдоподібністю можна гадати, що се виступленне шляхти на пімсту Татарам стоїть в звязку з походом Рожинського (а може навіть се йде мова про той самий похід); в такім разі можна було б означити його кінцем жовтня. Але се лише можливе.

До цього татарського нападу прив'язується епізод з особистого життя Богдана: неволя його жінки. Ожельський, оповідаючи про сей напад, каже :

„Багато шляхти взято в неволю, з них найзначніша жінка князя Рожинського, теж і жінка Смільовського, суді буського, і його ж донька, дівчина чудесної краси: її забрав один з вождів татарських“¹⁾.

Князів Рожинських було тоді кілька, отже оповідання Ожельського само по собі ще не належить до Богдана. Але з тим оповіданням зв'язується дума народня про неволю гетьманової жінки :

Ой Богдане, запорозський гетьмане!

Да чому ж ти в чорнім ходиш, да в чорнів оксамиті?

— Гей, були ж в мене гості Татарове :

Одну ніч ночували: стару неньку зарубали,

А миленьку собі взяли²⁾.

До згадки про чорне оксамитне убрання Богдана наводять звістку тогож Ожельського, що на варшавський сойм (8 падолиста 1575 р.) послали руські прийшли „звуждені на твари, в жалібній одежі“ (с. 180)³⁾.

Пунктів стичних так справді багато, що само просить ся — зв'язати Богдана думи з Богданом Рожинським; але при тім є й деякі труднощі. Захоранне подій приватного життя в народній пам'яті трапляється дуже рідко в формі так докладній; до того належність оповідання про жінку кн. Рожинського до Богдана має теж трудність: колиб Богдан так страшно помстив ся над Татарами, трудно, щоб не згадано було про се і в оповіданні про неволю його жінки і в оповіданні про його похід. Тож згадану належність можемо назвати лише можливою.

Безпосередно по тому між відомостями про Богдана Рожинського хронологічно наступає звістка з реляції Ржевського 1576 р. :

„Прийшов до царя кримського з Дніпра козак з відомостями: на Дніпро прислав московський цар до старшого (къ головѣ), князя Богдана Рожинського, і до всіх козаків дніпровських з великою

¹⁾ Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ósmiory, вид. Спасовича II с. 176.

²⁾ Историческія пѣсни Антоновича і Драгоманова I с. 163—4.

³⁾ Са гадка про думу висловлена вперше Кулішом — Перший період козацтва, Правда 1868 р. с. 166, див. також Историчні пісні Антоновича і Драгоманова с. 167, Куліш История возсоединення I с. 86, Еварицький История II с. 42.

свою ласкою (себ то дарунками) і переказав їм: як що вам треба на підмогу козаків, то я вам пришлю їх, скільки треба, і салітри пришлю, і запасу всякого, а ви маєте йти доконче весною на кримські улуси і до Козлова. Старший і козаки піднялись цареві сильно служити і дуже зраділи з ласки царської¹⁾

Дуже можливо, що в звязку з тим закликком московським до походу на Крим і що важнійше — з тією обіцянкою всякої помочи й запасу — стояв новий похід Рожинського на Татар.

Найстаршу відомість про нього маємо знов у Папроцького. В оповіданню своїм про жите Самуеля Зборовського між козаками він описує напад його на Аслангородок і з тієї нагоди згадує про напад Рожинського:

„Хтів доконати того Зборовский, що перед ним пробував був перед кількома літами князь Рожинський (Rożeński), добуваючи того замку, аби його зруйновати, і вже був того доказав, але підкладаючи порох під замок, необережно став на небезпечнім місці і пропав нещасливо“²⁾.

Бельский, як вже ми бачили, згадує за новий похід Богдана побіжно, при оповіданню про перший похід, без всяких подробиць і якого небудь хронологічного означення³⁾.

Час сього похода можна означити лише з певним приближенням: Папроцький своє оповідання про Зборовського писав деє при кінці 1583 р. або на початку 1584, похід Богданка був „перед кількома літами“, як здатись на се означенне — значить р. 1580 або раньше, але не ранійше 1576 р., себ то в р. 1577—1580. Коли візьмем під увагу, що в актах Батория що до козаків з 1578—90 р. за Богдана нема згадки, то се може дати певну (хоч і негативну лише) причину смерть його припускати скорше близшою до 1577, ніж до 1580 р.

Тим вичерпують ся автентичні відомости про Богданка. Зістають ся ще дві події, що приросли до його особи, як ми бачили, в розвитку літописної козацької традиції: се реформа Батория і морський похід на Малу Азию.

¹⁾ Уривок з „списка“ Ржевского надруковано в т. VII історії Соловєва, вид. 1894 р. с. 368. На жаль не знаємо близшої дати цієї реляції.

²⁾ Herby rycerstwa polskiego вид. 1584 с. 109: Chcąc pokazać to Zborowski, o co się też kuśił przed nim kniaź Rożeński przed kilkim lat, staraiąc się o on zamek aby go był mógł zburzyć, iakożby był tego iuż dokazał, tylko prze nieopatrzność gdy podsadził pod zamek prochy, na złym mieyscu sam stanął, potym mizernie zginął.

³⁾ Bielski p. 1367.

Що до першої, то тут не місце про неї розводитись. Такої реформи, як оповідає традиція, за Баторія ніколи не було, було кілька розпоряджень про козаків, звістних по часті з документів самих, по часті з пізнійших про них згадок; належали вони, певне, до ріжних років і деякі, дійсно, могли припадати на ті роки, коли старшим козацьким був Богданко. Чи був він в тій ролі признаний польським урядом — иньша справа; в звістних нам листах Баторія в справі козацькій Богданко не виступає, і звязувати як небудь його імени з тими розпорядженнями ми не маємо причини.

Що до другої події, то взагалі в XVI в. ми не бачимо, щоб козацькі напади сягали так далеко, як то оповідає Грабянка:

„В то время Азію козаки нападше на тысячу миль повоеваша и Трапезонтъ взяша и изсѣкоша, Синопъ до основанія опровергоша и подъ Константинополемъ многія взяша користи“ (с. 22).

І документи з тих років, і оповідання сучасників, що згадують про труднощі, які мало з козаками правительство польське, за щось подібне у козаків кажуть; вони оповідають лише про напади в сусідстві: Волощину, Очаків, Тегиню, Крим; якийсь більший напад певно не був би промовчаним. Для того всього оповідання Грабянки мусимо уважати перенесенням в XVI вік памяти про козацькі напади XVII в., напр. про походи — 1614 р. на Синоп, 1615 — в околиці Константинополя, 1616 — на Трапезунт, сполучені тут в одну картину, (і то в побільшених розмірах — спустошення на 1000 миль)¹⁾.

IV.

Папроцький, оповідаючи за рід Богдана, каже:

„Був князь Михайло, а в нього були сі сини: Кирик, що часто бував в бою з поганцями, багато й відважно з ними бив ся, як то потім з історії покажесть ся. Богдан, що був гетьманом низових козаків, брат його, муж великого серця, про нього читав еси під гербом Яструбець, при Самуелю Зборовскім²⁾. Миколай, третій, также муж славний; про нього на ріжних місцях і тут і потім в історії будеш читати“.³⁾

¹⁾ З повійших праць наукових сей морський похід Богданка приймаєть ся напр. у Еварницкого Історія зап. козаків II с. 42.

²⁾ Наведено у нас вище.

³⁾ Herby rycerstwa polskiego вид. 1584 с. 652: Był kniaź Micháyło, ktorego byli сі synowie:

Ся генеальогія, уложена близьким сучасником, показуєть ся одначе хибною. З сучасних актів правних виходить, що Кирик і Миколай були синами не Михайла, а Остапа Рожинського, і мали брата Михайла¹⁾. Всі вони — і батько Остап, і три сини його — Кирик, Миколай і Михайло були живі під час, коли Папроцький друковав свої „Герби“²⁾, і коли він давав їм в батьки якогось кн. Михайла, то мав на думці, мабуть, не Михайла Остаповича, а якогось з старших Михайлів — може Михайла Івановича, брата Остапового і стрія Кирика і Миколая, може ще одного Михайла (одні уважають його Федоровичом, а иньші Абрамовичом), а може навіть Остапового діда — теж Михайла Івановича, що вмер ще в першій чверті в. XVI.

Генеальогія князів Рожинських звернула на себе спеціальну увагу дослідників³⁾ і розсліджена дуже старанно, одначе деякі пункти все ще зістають ся в ній неясними; так не знаємо, до котрого з кількох Михайлів Рожинських належать відомости про гетьмана Михайла Р. з р. 1585 і дальших — до Михайла Остаповича чи його стрія — Михайла Івановича; не знаємо, коли вмер Михайло Іванович; для того не можемо розгадати і того, якого Михайла розумів в згаданім текстї Папроцький і чи міг він Михайла Остаповича просто забути, вчисляючи синів Остапа (як що не він був старшим козацьким — значить особою Папроцькому звітною) чи помішав з Миколаєм, назвавши сього „мужом великого серця“, як мішають

Kierk, który często z Pogány w potrzebie bywał, wiele a mężnie z nimi czynił, coć potym się w historyey vkaże znacznie.

Bogdan, który był hetmánem Nizowych kozakow. brat jego, mąż serca wielkiego, o którymś czytał pod Jąstrębcem przy Sámuelu Zborowskiem.

Mikołay, trzeci Mąż także sławny, o którym ná roznych mieścách, y tu, y napotył w historyey czytać będziesz.

¹⁾ Опись книги київського архива N 8 f. 157 (скарга Кирика Остаповича, ст. 159, 221), f. 227 (скарга на Михайла Остаповича), кн. 9 f. 24 (скарга на Миколу Остаповича, cf. N 8 f. 328).

²⁾ Остап ще живий в році 1586 (Опись кн. N 8 f. 174), Кирик вмер р. 1599 — (Zródła dziejowe т. XXI р. 44, Wolff Kniazowie litewsko-ruscy р. 418), Михайло з повним іменем своїм виступає р. 1587 (Опись N 8 f. 227), Микола вмер р. 1592 — див. Wolff Kniazowie litewsko-ruscy с. 417 (цитати з Литовської Метрики).

³⁾ Максимович присвятив її розділ в своїх „Письмах про козаків наддніпринських“ (Собраніє соч. I с. 299), Новицький — спеціальну монографію: „Князья Ружинские“ в Київській Старині 1882, IV; Едв. Руліковський застановляв ся над нею в своїх статях про Ружин і Паволоч в Słownik'у Geograficzn'im, нарешті Вонещкий (Poczet rodów w. ks. Litewskiego, 1887) і особливо Вольф (Kniazowie litewsko-ruscy 1895) присвятили їм досить просторі розділи в своїх генеальогічних працях.

і пізнійші письменники: напр. Руліковський в своїй статі про Паволоч, в *Słownik'u geograficzn'im*¹⁾.

Иньшу похибку припустив, як вже згадував я, Новицький в своїй спеціальній монографії про Рожинських. Уважаючи на те, що Богдан ніде в документах сучасних не згадуєть ся, він виставив догадку — чи Богдан не одна особа з Михайлом, гетьманом 1585 р. (Новицький сього гетьмана уважав Михайлом Остаповичом). Він виходив з того факта, що в актах 80-х рр. де так багато звісток про інших Рожинських, нема нічого про Богдана, а також з відомости Папроцкого: прийнявши Богдана-гетьмана за одну особу з гетьманом Михайлом, об'яснили б ми собі, чому Папроцкий сього останнього упустив.

Розумієть ся, таке припущенне можливо б було, як би ми не знали, що в р. 1585 і дальших, коли виступає той гетьман Михайло Рожинський, Богдана вже на світі не було (Новицький не знав сього); такої помилки у Папроцкого (бо на його оповіданню про смерть Богдана під Аслан-Керменом сей факт опираєть ся) припустити не можливо. Значить, безперечно — Богдан і гетьман Михайло дві ріжні особи. Щож до браку відомостей про Богдана в документах, то се поясняєть ся досить легко: документи про Рожинських виступають в значнім числі головно в житомирських іродських актах, а ті починають ся доперва з кінцем р. 1582, коли Богдана не було на світі, та й то документальні звістки про Рожинських стають частійшими властиво доперва з другої половини 80-их років.

Родинних відносин Богдана — чий він був син — документальні відомости не подають, маємо — як найранійшу — звістку Папроцкого, що в сій часті своїй, як ми бачили, хибна. Заходить про Богдана питання — чи він дійсно був братом рідним Кирика Остаповича, і Папроцкий помилив ся в імені його батька, як і для інших Остаповичів, — чи він дійсно був сином котрогось Михайла Рожинського (Михайла Івановича або другого Михайла) і стрієчним а не рідним братом Кирика і Миколая? Розв'язати се питання можна було б на основі документів або якоїсь звістки, незалежної від Папроцкого²⁾. Д. Е. Руліковський в статі про Паволоч покликуєть ся на

¹⁾ *Słownik geograficzny* VII р. 917: Miś (Mikołaj czy Michał); в статі про Ружин (ib. X с. 48) він одначе в гетьмані Михайлі бачить Михайла Івановича.

²⁾ З тої причини не можуть мати тут значіння напр. звістки Окольного і Несецького; останній, не мудруючи лукаво, іде за Папроцьким, а за пригоду Богдана під Аслан-Керменом довідуєть ся з *Paszkowski Dzieje tatarskie*, і для того не знає

якусь „рукописну генеалогію“, де Богдан, Миколай і Кирик виступають синами Остапа¹⁾; на жаль одначе, автор при тім зовсім не поясняє, що то за рукописна генеалогія і яку може вона мати вартість. Се тим більше цікаво знати, що таку саму генеалогічну схему маємо ми в генеалогічних таблицях Яблоновського: тут на таблиці Рожинських (табл. LXXIX) Остап має синів Кирика, Богдана і Миколая²⁾. Можливо наприклад, що рукописна генеалогія Руліковського стоїть в залежності від генеалогії Яблоновського, а ся — знов можливо — представляє з себе припадкову похибку або комбінацію укладчика.

Тож хоч наведені нами отсі всі відомости промовляють за думкою, що Богдан був рідним братом Кирика і Миколая і сином Остапа³⁾, і в певній мірі потверджують її, але цілковито розв'язати питання ще не можуть.

V.

Наша критична робота коло Богданка скінчена. Оглянемо ся тепер ще на сю фігуру історичну.

навіть, до котрого з Рожинських се належить. Оповіданне Околяського виглядає дуже спокусливо, але се лише риторичні ампліфікації звісток Папроцького; наведу його оповіданне (*Orbis Polonus t. II, вид. 1641*): *Michael Rozynski bello stratagematibus et victoriis de Tartaris et Moschis clarus, hos filios qui testes virtutis fortitudinisque suae virenti imitatione forent reliquit. Kirikum seu Cyrillum, qui omnes Tartarorum machinationes dum mente terra et modo computavit, nullum quoque congressum sine strage hostium numeravit. Clarus igitur victoriis a Serenissimis Regibus, campis, pascuis, terra et fructibus, vbi nunc Kotelnia evecta perseverat aeviternae privilegio et constitutione donatus fuit. Bogdanum, hic a mamilla ad expugnandas insidias Tartarorum educatus a Marte et Pallade, nunquam ex campis desertis atque Scythiarum vsui accomodis descendit, ino Kosacorum agmen deducendo, quouis loco et tempore illos appugnauit expugnauitque. Quapropter consensu regio Kosacorum Zaporowsciorum caput, et administrator pro Regno institutus creatusque fuit. Nicolaum, qui maiorum firmatus consuetudine et acri hostium victoria, eo disposuit animum, fortunam et vires, ut gladio intincto in sanguine hostili elaboratam antecessorum gloriam, posteritati in campis Tartaricis demonstraret speculandam. O quam iucundum Patriae est et perutile, dum parentes nobiliter et generosae progeniti, iis artibus liberos disponunt et instruunt, quibus honestum, gloria et Reipub. commodum ampliaretur et suscescat.*

¹⁾ Słownik geograficzny VII: według rękopismienego rodowodu miał on (Остап) trzech synów: Bohdana, Mikołaja i Kiryka.

²⁾ Tabulae Jablonovianae (вид. 1748 р.); за те на табл. X (потомки Гедимина) Богдан (Bochdanus dux Cosacorum) виступає дідом Остапа і прадідом Кирика.

³⁾ Такої думки й найновіший дослідник — д. Вольф, але й він висловляє її обережно (покликаючись на Słownik Geograficzny i Tabulae Jablonovianae) — podobno syn Ostafieja — Kniaziowie litewsko-ruscy p. 417.

Його діяльність належить до початкових часів козаччини, коли вона не представляла ще сили грізної для самої Річі посполитої й її шляхетського устрою, коли вона ще не закрасилась виразно соціально-політичною, анти-польською й антишляхетською закраскою, а представлялась на поверховний погляд ще якимсь лише юнацьким буяннем *an und für sich*, якимсь спортом, приодягненим авреолью боротьби з поганими ворогами св. Хреста, і се пограничне „дупленне чабанів татарських“ і руйнування татарських улусів і турецьких осад було разом і популярним в очах тогочасного суспільства занятєм, і вигідним промыслом. Тож до козаччини приставали люди різного стану і народу — охочі до слави й охочі до лекшого хліба, шляхтичі з сусідніх земель, з „добрих родів“, охочі до бурхливого, військового життя, особливо такі що не мали чого робити в родинних гніздах — чи з причини малої „фортуни“ чи з поводу якого небудь „нещастя“ в формі чивї небудь розбитої голови або небезпечно проколотого боку.

До цієї категорії належали Вишневецькі, Самоель Зборовський, Станіслав Копицький — сюди ж належала і родина Рожинських.

Родина кн. Рожинських була родом з Волиня, з Володимирського повіту, родина розгалужена і здрібніла: родинні маєтності волинські вже в середині XVI в. поділялись на кілька частин, тож Рожинські мусіли заробляти хліб службою по иньших краях: один брат Остапа служить кн. Роману Сангушкови, сам Остап — кн. Мих. Вишневецькому підстаростою в Черкасах, а пізнійше Костянтину Острожському — підвоєводою в Київї, син його Михайло служить, здасть ся, Янушу Острожському¹⁾. Иньші — як Кирик і Миколай пробовали поправити свою „фортуну“ кольонізацію українських „пустинь“²⁾. Для таких небогатих шляхтичів Запороже і козацькі забави представляли дуже відповідну і привабну арену, і от ми бачимо цілий ряд Рожинських козацькими отаманами. Є цілковита аналогія тут між ними і иньшою княжою родиною волинською — розумію Вишневецьких. Як сї так і ті стояли близько до козаків, займаючи уряди на Україні; Остап Рожинський був підстаростою черкаським і підвоєводою київським; він же здобув маєтності в Київщинї — значить і в сфері кольонізаційній мусів стикатись з козаками. Перехід до ватаг козацьких для його родини

¹⁾ Принаймні був в якійсь залежності від нього — Опись. київ. арх. кн. 8 с. 53 N 22, сф. Новицький оп. с. с. 64.

²⁾ Дав. відомости про Рожинських в наведених статях і особливо у Вольфа с. 415—417.

був не трудний, і різними часами аж трох Рожинських виступають козацькими атаманами — Богдан, Михайло і Кирик¹). Козаччина тоді, повторяю, свого соціального характеру виразно не замаркувала, тим поясняєть ся і се, що такий Кирик — колишній отаман козацький (десь коло р. 1588), коли та козаччина рушила на Україну й почала руйновати шляхетські дібра по ряду (між ними й його власні), виступив проти козаків разом з Жолкевським і своїми людськими карами над ними скандалізував навіть Жолкевського, аж той виправдував його, що козаки „всій тій землі, а особливо йому до живого доїл“²). Тим поясняєть ся і се, що Рожинські то атаманують, то господарюють на Україні.

Богдан виступає перший в ролі отамана; як ми бачили, вже в 1575 р. у Папроцького виступає він як „гетьман низових козаків“, на чолі своєї „роти“, в ролі пограничного рицаря, відданого цілковито боротьбі з Татарвою. Хоч Папроцький говорить, що він „погордивши багатством, полюбив славу“, і для неї покинув „дочасну роскіш світову“, але ми не маємо ніяких поводів думати, що Богдан справді був людиною багатою: всі Рожинські належали до бідніших князів, Остап — як що він був батьком Богдана, мав цілком незначну маєтність на Волині, а набуті ним землі в Київщині тоді ще не мали більшої вартости, при тім Богдан був одним з чотирох синів, хіба б женячкою збогатів — але й на се нема сліду, так що скорше треба уважати ті слова Папроцького риторичною фразою³).

Рота Богдана отже, правдоподібно, не була надворною ротою, які бачимо у багатших панів; не був він і ротмістром пограничним в службі річи посполитої — тому противить ся назва „гетьмана козацького“⁴); рота, мабуть, значить тут лише близших товаришів

¹) Руліковський (Słownik geogr. VII р. — 917, X р. 48), і за ним Вольф, уважаючи гетьмана Михайла за Михайла Івановича Рожинського, мають ще четвертого козака в роді Рожинських — Миколая Остаповича: до нього вони прикладають актову звістку, що в р. 1587 Кирик і Мись (Miś) Рожинський разом з кн. Курцевичом вбили в Луцьку Олекса Комара, напавши на його господу, за що Кирика засуджено на смерть а інших двох на увязнення (Руліковський взяв сю звістку з рукоп. Poszątek rejestru ksiąg ziemi Łuckiej), і потім в ним бачуть Михайла Рожинського, згаданого в р. 1588 разом з Кириком в ролі козацьких отаманів (у Соловєва).

²) Listy St. Żółkiewskiego р. 74.

³) Інакше думав Куліш, — ідучи за Папроцьким, очевидно: „було вь сего чимъ держати свою роту до оборони узграниччя, а мавши коло боку хоробрю роту, тимъ самимъ звертавъ на себе увагу козацького товариства и, зъ его волі, гетьманувавъ надъ Зaporozцями (Перший періодъ козацтва, Правда 1868 с. 294).

⁴) Д. Еварицький (Історія II с. 41) пише: „кн. Б. Р. став звістним з початку як проводир польської козацької міліції, що стерегла границі польської республіки.

Богдана в його козакованню (подібно як при Оришевскім в пописи р. 1581 бачимо відділ з 30 люда окрім самого козачого війська¹⁾)).

В ролі козацького отамана, на чолі Низовців, робить Богдан похід на Крим 1575 р., має зносини з урядом московським, що тоді часто запомагав козаків грошима в своїх інтересах — боротьби проти Татар; виходить в новий похід на Татар десь в р. 1577 або пізнійше трохи, і гине під Аслан-Керменом (теперішньою Каховкою). Відомости про нього, як ми бачили, бідні, час його діяльності історичної дуже короткий, за те й образ його одноцільний — се шляхтич-козак, пограничний лицар-борець з „поганством“.

Папроцкий називає його гетьманом; в иньших відомостях він сього титула не має (у Горецкого і Бельского зветь ся просто вождем, в московській реляції — головою). Тодішнє козацтво ледви чи було вже зорганізовано в один організм, з одним старшим на чолі, як то ми бачимо пізнійше (хоч і то не все).

Правда, наші відомости не все докладні; чужі автори ріжних реляцій про козаків могли не дуже застановлятись над козацькою ерархиею; але можемо констатувати в них виступленне рівночасно кількох осіб в ролі козацьких старших: напр. в московськім листі з р. 1588 Кирик і Михайло Рожинські виступають разом, як старші козацькі²⁾).

В памятках літературних і в документах навіть (але не в правительственных) такі отамани козацькі — без ріжницї — звуть ся дуже часто гетьманами: так називають в р. 1585 міщане кївські Михайла Рожинського, а записка в львівських книгах актових тогож чи иньшого Рожинського в р. 1588; так називає Бельский під р. 1578 свого свояка Оришевского, хоч в урядовім документі пописі р. 1581 він названий лише „поручником козаків низових запорозьських“, і під час його урядовання бачимо ми багато иньших „отаманів“, „старших“ і „гетьманів“. Лише уряд польський центральний ніколи, аж до Хмельницького, сього титулу за козацькими вождями не признавав і звав їх старшими.

Побачивши спільність інтересів як граничних так і низових козаків, Б. Р. перейшов до низових — се, очевидно, довільне толкованне слів Папроцкого, що називає Богдана „гетьманом низових козаків“; та й противставленне якихось козаків граничних козакам низовим трудно оперти на фактах.

¹⁾ Źródła dziejowe XX p. 155.

²⁾ Уривок у Соловєва т. VII, вид. 1894 с. 609.

³⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи III т. I с., Zubrzycki Kronika m. Lwowa p. 213, Bielski p. 1480

Чи був з тим всім Богдан Рожинський головним вождем цілого козацтва, чи одним з кількох подібних йому отаманів козацьких, — безпосередних вказівок не маємо, але то можемо констатовати, що між р. 1575 і 1577 (похід Шаха) окрім нього ніхто нам тепер в ролі козацького старшого не відомий.

У Львові, 6 (18) падолиста 1896 р.

